

Kaip išvysti gyvatės kojas?

MANTAS ANTANAS DAVIDAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

mantas.davidavicius@vdu.lt

<https://orcid.org/0000-0003-1313-9231>

Jurga Jonutytė, Giedrė Šmitienė, *Gyvatės kojos: negalios samprata gyvenimo pasakojimuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021, 360 p.

Šiuolaikinėje visuomenėje mūsų kūnai nuo gimimo iki mirties yra reguliuojami, formuojami ir prižiūrimi begalės įvairių taisyklių ir institucijų – nuo darželių ir mokyklų iki darboviečių, kalėjimų, kariuomenių, ligoninių... Šių erdvių sąrašas begalinis, jų vardas – Legionas¹. Apie tai jau ne kartą buvo rašę įvairūs šiuolaikinės filosofijos klasikai, tokie kaip Michelis Foucault (1998, 1999), Judith Butler (2017) ar Louis Althusseras (1971). Kiekviena tokių autorių aprašyta institucija, kiekvienas standartizavimo procesas tiek individualiai, tiek kolektyviniu būdu turi įtvirtinti ir palaikyti įvairias normas, padedančias funkcionuoti mūsų visuomenei. Jos nurodo, kaip turime elgtis, atrodyti, ką galime ir ko negalime veikti... Turėdami šiuos elgesio ir išvaizdos šablonus bei stereotipus aiškiau žinome, ko galime iš ko tikėtis, kas yra kas mūsų visuomenėje. Kitaip tariant, šie stereotipai palengvina funkcinių visuomenės sąrangos našumą, dėl jų mums nebereikia apie kiekvieną asmenį spręsti individualiai. Žmonės paprasčiausiai sugrupuojami į kategorijas, apie juos sprendžiame pagal jų institucinę priklausomybę: „tas moksleivis“, „tas kalinys“. Įvairiausi lūkesčiai ir elgesio prognozės užbrėžiamos iš anksto, pagal etiketę.

Žinoma, šis individualumo išbraukimas iš matymo lauko turi savo kainą: imame pamiršti (arba nepastebėti), kad šią norminimo prievartą išgyvenantys žmonių kūnai yra skirtingi ir skirtingai pajėgūs paklusti aplinkos reikalavimams. Galėtume klausti: o kas nutinka šiam kategorizavimo procesui, kai jis susiduria su žmogumi, kuris yra pastebimai kitoks, it gyvatė su kojomis, kuris savo savybėmis yra pažymė-

.....
1 Aliuzija į Evangeliją pagal Morkų: „Jėzus dar paklausė: ‘O kuo tu vardu?’ Ji atsakė: ‘Mano vardas – Legionas, nes mūsų daug’“ (Mk 5, 9).

tas lyg „skiriamuoju ženklu, išskiriančiu žmogų iš „negalios neturinčiųjų“ visuomenės“ (p. 18)? Kaip mes reaguojame į šio žmogaus buvimą (ir kaip galėtume į jį reaguoti)? Koks mūsų santykis su negalia? Kas iš viso yra negalia? Kokia negalios sampratos istorija Lietuvoje? Kaip tik tokius aktualius klausimus savo monografijoje *Gyvatės kojos: negalios samprata gyvenimo pasakojimuose* nagrinėja Jurga Jonutytė su Giedre Šmitiene.

Svarstydamos apie dažniausias žmonių reakcijas į negalią, autorės rašo, jog mūsų visuomenėje neįgalus asmuo paprastai arba pašalinamas iš mūsų žvilgsnio lauko (tarytum tampa nematomas, neegzistuojantis), arba, priešingai, į jį sutelkiama pernelyg daug dėmesio ir šis asmuo sukatinamas (angl. *othering*), paverčiamas „aš“ priešingybe. Pirmuoju atveju žmonės net savo giminių pasakojimuose tampa tik šešėliais, lieka pastebimi „labai fragmentiškai: lyg prisimenama, kad toks žmogus šeimoje buvo, bet koks jo likimas, kaip ir kur jis sulaukė gyvenimo pabaigos – jau nelabai svarbu“ (p. 44), o antruoju atveju „perteklinis kūno matomumas logiškai pateikiamas drauge su tam tikrais negalios egzotizavimo, fetišizavimo ar heroizavimo elementais“ (p. 51). Abu šie keliai J. Jonutytės ir G. Šmitienės matomi kaip ydingi, nužmoginantys. Todėl jos mėgina eiti trečiuoju keliu: negalios neidealizuoti ir neslėpti, jos nebijoti, bet ir nešlovinti – nei pernelyg ją sureikšminti, nei pateikti kaip nereikšmingą. Šitai puikiai pavyksta: kaip ir skelbiama knygos paantraštėje, apie negalią knygoje dažniausiai pasakojama pačių negalią turinčiųjų lūpomis. Šie pasakotojai pasirodo tiesiog kaip asmenys, esantys tarp mūsų, – žmonės, turintys individualių patirčių, asmeninių bruožų, savitų kūno ribotumų (tačiau kas jų neturi?). Humaniškas autorių santykis su negalia padeda išvengti žmonių rūšiavimo į „normalius“ ir „neįgalius“ (juk negalia – tai ne konkreti savybė, juo labiau ne tokia savybė, kuri apibrėžtų asmenį kategoriškai). Todėl negalią kaip kategoriją J. Jonutytė ir G. Šmitienė suvokia kaip dirbtinį konstruktą, išvedamą mėginant viena etikete pažymėti daugybę skirtingų kūnų. To vengiant, renkamasi kalbėti apie žmones apskritai, akcentuoti šių žmonių patirčių, jų kūnų įvairovę.

Knygos pratarinėje netgi rašoma: „[A]pibrėžto, aiškias ribas turinčio reiškinių, vadinamo negalia, nėra“ (p. 7). Turiu atkreipti dėmesį, kad ši nuostata monografijoje sukuria ir nedidelių konceptualių keblumų, daugiausiai susijusių su tyrimo dalyvių atrankos kriterijais. Juk demaskavus neįgalumo ir normalumo skirtį kaip didžiąją dalimi socialinį konstruktą ir pripažinus, kad nėra jokių aiškių skirčių tarp negalios ir normalumo, tampa sudėtinga kalbėti apie tyrimo dalyvių atranką pagal „negalią, jos sunkumą ar tipą“ (p. 30). Tokie kriterijai tiesiog ima atrodyti dirbtiniai. Todėl monografijoje išlieka šiokia tokia vidinė priešara: viena vertus, negalią (kaip apibrėžtą fenomeną) čia mėginama neigti, o negalią turintieji integruojami į bendrą „mes visi“ kategoriją, kita vertus, pats dalyvių parinkimo faktas ir kai kurie atrankos kriterijai byloja, kad ši visuomenės vienybė dar iki galo nėra realizuota.

Turbūt galima teigti, kad tokia integracija – veikiau monografijos autorių etinis siekis ir idealas nei faktinė esatis.

Šiek tiek nepatogumų monografijoje kelia ir tai, kad autorės pripažįsta, jog „[i] dėmesio lauką šiuo atveju nepateko psichosocialinė ar proto negalia“ (p. 30). Psichosocialinės negalios eliminavimas iš tyrimo lauko atrodo šiek tiek „parankus“: kalbėti apie žmonijos vientisumą būtų gerokai sunkiau, jei turėtume galvoje ir žmones, gyvenančius psichozijų generuojamose alternatyviose realybėse, tikinčius alternatyviais dėsniais ir faktais, galiausiai tuos, kurie patys savęs nelaiko žmonijos dalimi. Tad šiek tiek savavališkas tam tikrų negalios tipų eliminavimas iš negalios tyrimo tarytum naujai nubrėžia skirtį tarp normalumo ir neįgalumo, nematomumo skraiste uždengia atmetą neįgaliųjų grupę. Taigi nors siūloma prieiga yra labai įtrauki ir tolerantiška skirtingoms žmonių patirtims, monografijoje „normalumo“ ir „nenormalumo“ skirties vis dėlto nepavyksta iki galo išvengti. Pažvelgę į tai pozityviu žvilgsniu galėtume sakyti, kad tai palieka autorėms erdvės ateityje tęsti pradėtą darbą: *Gyvats kojos* prašyte prašosi tęsinio apie psichosocialinę ir proto negalią.

Žmogiškas žvilgsnis į negalios fenomeną – toli gražu ne vienintelis monografijos privalumas. Svarbu ir tai, jog J. Jonutytė ir G. Šmitienė pamėgina atsakyti į klausimą, kodėl Lietuvoje negalią ilgai dengė toji nematomumo skraistė: jos parodo, kad nematomumas itin suklestėjo sovietmečiu, buvo neatsiejamas nuo sovietinės ideologijos. Anot autorių, negalia tuo metu buvo suvokiama kaip kliūtis, kaip kažkas, kas įsiterpia tarp idealizuotos darbo liaudies ir darbo: „Liaudis, kaip deklaruojamas sovietinės valstybės suverenas, negalėjo būti nestipri ir pažeidžiama – ypač kūniškai“ (p. 241). Nors sovietinė ideologija deklaruodavo materialistinę pasaulėžiūrą, praktiškai socialistinė biopolitika buvo grindžiama utopiniais siekais ir nuo realybės nepriklausomais idealais – abstrakčiu darbu (nesusietu su jokia konkrečia realia veikla) ir abstrakčiu sovietiniu žmogumi (jokiu būdu negalinčiu turėti silpnybių). Kaip kraštutinį tokios nuostatos pritaikymo praktikoje pavyzdį autorės pateikia neįgalių asmenų trėmimą į Valaamo salas:

Kad iš Leningrado gatvių neįgalūs, daugiausia karo suluošinti žmonės buvo vežami į Valaamo salas Ladogos ežere, kur sename didžiuliam vienuolyne įsteigti „invalidų namai“ (taip tuomet vadintos institucijos, kuriose būdavo jėga apgyvendinami suaugę žmonės su negalia ir kurios po karo buvo gausiai steigiamos pirmiausia daugybei karo suluošintų žmonių), istorikai neabejoja. Bet nesutariama dėl ten išvežtų gyventojų skaičiaus ir gyvenimo sąlygų. [...]

Iš tiesų net ir geriausi šios istorijos variantai žmogiškai neatrodo (p. 245).

Sovietų Lietuvoje prieiga prie neįgalumo anaipol nebuvo geresnė. Pavyzdžiui, autorės savo kalbintų asmenų lūpomis pasakoja apie internatinę mokyklą Apuolės

gatvėje Kaune, net ir aštuntajame dešimtmetyje vargu ar smarkiai geresnę nei mištieji „invalidų namai“. Rašoma, kad tarp šios mokyklos sienų „tvyrojęs baimės ir pykčio kvapas“ (p. 268), o buvusių auklėtinių prisiminimuose apie mokyklą vyrąja „[p]sichologinis, seksualinis smurtas, teroras“ (p. 268). Vienas iš tyrime kalbintų mokyklos auklėtinių prisimena šioje mokykloje kultivuotą siaubingą nepriežiūrą: „[K]ai prieini prie „stacionaro“ – iš karto smogas! Pratakusio šlapimo smogas... Kol praeini, kvėpuoji tuo pratukusiu šlapimu, išmatų... tokiu kokteiliu. Ir kai išeini – viskas, kvapas dingsta“ (p. 270). Monografija rodo, jog tokios siaubingos patirtys negalią turintiems vaikams sovietmečiu būdavo gana dažnos. Knygoje, pavyzdžiui, pasakojama ir apie kankinimus sanatorijoje – ten „susodindavo po tris į vonią ir nukreipdavo į juos stiprią dušo srovę, nuo jos jie springdavo, dusdavo ir vemdavo“ (p. 278). Tokį žeminantį ir luošinantį santykį su negalią turinčiais žmonėmis motyvavo nuostata, jog negalia – tai kažkoks žmogaus turimas defektas, privalomas „pataisyti“ drastiškais fizinėmis intervencijomis. Juk į šias mokyklas ir sanatorijas „vaikus leisti nuspręsdavo ne tėvai, o gydytojai ir sveikatos sistemos valdininkai“ (p. 275).

Tą patį galime matyti ir iš taikytų medicininių praktikų aprašymų. Pavyzdžiui, knygoje pasakojama apie mergaitę, ketverius metus laikytą su gipsiniu įtvaru (p. 262), net nesusimąstant apie poveikį žmogaus asmenybei ar emocinei būklei; taip pat pasakojama apie merginą, „statytą ant kojų“ ir verstą dėvėti grubiai pagamintą, nepatogią, kojos dydžio neatitinkančią ortopedinę avalynę, kojas nutrindavusių iki kraujo (p. 126). Autorės aiškina:

[T]okį atsainumą palaiko vieno standarto logika – įsitikinimas, kad visiems turi tiktai tas pats, kad ortopedinė avalynė kaip kategorija savo viduje nėra niekaip individualizuojama. Kad kiekvieno žmogaus pėdos skiriasi, savo amatą išmanantys batsiuviai visada žinojo. Avalynė, gaminama pagal bendrą nustatytą standartą, o ne pagal konkrečią pėdą, ima ypač trukdyti, kai esama ypatingų poreikių. Kaip tik jie kuo labiausiai išryškina vieno, nepajudinamo, standarto ydingumą (p. 126).

Sovietų ideologija ir jos santykis su negalia skatino užsimerkti prieš bet kokią individualumą, išskirtinumą ir individualius poreikius (tai neturėtų stebinti turint omenyje, kad sovietiniame socializme žmonės interpretuoti pagal grupines kategorijas, tokias kaip ekonominė klasė). Dėl šios tendencijos susiformavo sistema, kurioje netipinių poreikių turintis asmuo buvo laikomas „taisytinu“, o šis „taisymas“ buvo atliekamas grubiomis, nužmoginančiomis priemonėmis, žmogų dekartiškai laikant nuo savo paties kūno atskiru dariniu. Anot *Gyvatės kojų* autorių, „[l]aužiant kūnas suvokiamas kaip nesusijęs su asmeniu, kaip daiktas, pats savaime esantis pasyvus, negalintis dalyvauti“ (p. 129–130). O kai šitaip, laužant žmones, „pataisyti“ sovietinei medicinai nepavykdavo, tie žmonės būdavo atstumiami, patraukiami „nuo

akių“. Taip Lietuvoje įsigalėjo aprašytoji neįgaliųjų nematymo tradicija, neišnykusi dar ir šiandien. Juk „sampratos nepasikeičia tiesiog nusprendus jas pakeisti“ (p. 240).

Tiesa, apibendrinant J. Jonutytės ir G. Šmitienės atliktą sovietinių praktikų analizę, svarbu pridurti, kad knygoje jos vengia bet kokių griežtai kategorinių, į absoliučią tiesą pretenduojančių išvadų. Atskleidusios visą (aiškiai dėsninę) sovietinės sistemos siaubą, jos nepamiršta paminėti ir to, kad eiblizmas būdingas ir kitokioms visuomenės sanklodoms, o Sovietų Sąjungoje pasitaikydavo ir pozityvių išimčių – gerų mokyklų, gražiai su negalią turinčiais besielgusių žmonių... Tačiau galiausiai pats autorių pasirinkimas monografijoje oponuoti pagal vieną šabloną žmones vertinančiam žvilgsniui jau ir atstoja tam tikrą neigiamą sovietinės sistemos vertinimą. Galėtume užduoti dar vieną sudėtingą klausimą: kaip tokiomis siaubingomis segreguojančiomis ir luošinančiomis sąlygomis negalią turintys žmonės pajėgdavo išlikti, nepalūžti, ko nors pasiekti? Tokį klausimą monografijos autorės taip pat apsvarsto.

Tarp tyrime dalyvavusių 23 asmenų dauguma – aukštąjį išsilavinimą įgiję ir (arba) įvairių karjeros pasiekimų turintys asmenys: rašytojai, poetai, pedagogai, dėstytojai, dailininkai, gydytojai, teisininkai... Kitaip tariant, nors knygoje šie žmonės atskleidžiami ir parodomi kaip paprasti nepažįstamieji iš minios, nors knyga siekia išvengti negalios heroizavimo, akivaizdu, kad profesiniu aspektu tyrimo imtis neatliepia plačiosios visuomenės sanklodų, o negalia perteikiama visų pirma iš rašto žmonių perspektyvos. Tai lemia prieštaringas pasekmes. Viena vertus, dėl to kyla šioks toks pavojus negalią vis dėlto heroizuoti – kalbėti apie šaunius šių žmonių laimėjimus ir pasiekimus, nuostabius kūrinius, pabrėžiant kylančius sunkumus ir drąsias kliūčių įveikas (to, beje, autorėms pavyksta išvengti – nors susižavėjamą keliančių istorijų knygoje iš tiesų yra, jos netampa pagrindine knygos turinio linija). Kita vertus, šie žmonės geba gražiai, įdomiai ir įtaigiai artikuliuoti patirtį, perteikti savo santykį su negalia.

Gebėjimas komunikuoti monografijoje atskleidžiamas kaip vienas iš esminių veiksnių, padėjusių žmonėms išverti sovietinės sistemos siaubą. Kaip tik dėl šios priežasties mes kaip skaitytojai tarp monografijos eilučių galime atrasti nemažai negalios patirtis išsakančios poezijos pavyzdžių: knygoje eilėraščiais apie savo negalią prabyla Antanas Jonynas, Jonas Mačiukevičius, Elvina Baužaitė, Rita Skorochodova... Dalis šios pateikiamos medžiagos buvo iki šiol niekur viešai neskelbta, rankraštinė, o J. Mačiukevičiaus kūrybos atveju svarbu ir tai, kad plačiau visuomenei gerai žinomiems kūriniams (pvz., „Hiperbolės“ sudainuotam eilėraščiui „Išgelvotas gyvenimas“) suteikiamas kur kas mažiau kam žinomas kontekstas – per bene paskutinį interviu su 2021 m. mirusiu poetu atskleidžiamos negalios sąsajos su jo kūryba. Be šių, poetinių, intarpų, autorių nagrinėjama medžiaga (daugiausia laiškai) leidžia iš arčiau susipažinti ir su literatūriniais Janinos Degutytės sveikatos problemų kontekstais. O svarbiausia – autorės apmąsto žmogaus ir literatūrinės kūrybos santykį skirtingose kūniškose situacijose. Turint omenyje aprašytąjį atšaurų visuo-

menės santykį su negalią turinčiais žmonėmis, poezija monografijoje atsiskleidžia kaip vienas iš ryškiausių kelių, kuriais galima leisti sau gyventi. Čia parodoma, kad kai kurie poetai, tokie kaip E. Baužaitė (negalios prikaustyta prie lovos), per savo kūrybą randa laisvės erdvę: „Baužaitės tekstuose gausu pakilimo virš žemės, plevenimo, plazdėjimo, lengvumo motyvų“ (p. 72). O štai kiti (pvz., R. Skorochodova) poeziją panaudoja siekdami akistatos su kasdienybės problemomis – kaip būdą šias problemas iškęsti per saviraišką: „Ritai rašyti – tai susidurti su dabartimi, taip pat ir su negalimybėmis, ir su vienu. Rašymas iš vienuvienės neištraukia, nesukuria iliuzijos, kad visas pasaulis štai čia, prieinamas, – jis atveria vienuvienę“ (p. 68). Taigi poezija negalią turintiems kūrėjams gali tapti ir būdu steigti erdvę, tinkamą gyventi, ir būdu pakylėti gyvenimą kasdienėje erdvėje.

Literatūra, arba poezija, čia funkcionuoja ir kaip medija – kaip tai, kas jungia kūrėją ir skaitytoją. Izoliuotam žmogui – tiek dėl fizinės negalios (kaip, pavyzdžiui, E. Baužaitės atveju), tiek dėl socialinio atstūmimo – ši jungtis su žmonija gali būti gyvybiškai svarbi. Pavyzdžiui, J. Jonutyte su G. Šmitiene pasakoja, kaip pirmieji žmonių su negalia išsilaisvinimo iš ideologijos generuojamos izoliacijos gnaužtų, tarpusavio pagalbos ir socialinės integracijos judėjimai Lietuvoje kūrėsi būtent per rašytinį žodį. Tyrimas atskleidžia, kad šie judėjimai prasidėjo nuo susirašinėjimų akcijų ir rankraštinių laikraščio *Draugo žodis* (p. 231–232). Pogrindinė spauda įgolino negalią turinčiuosius, subūrė juos į bendruomenę. Ji sudarė sąlygas šiems žmonėms ne tik būti „tvarkomais“ objektais, bet ir pasijusti galingais, galinčiais padėti kitiems, kitais pasirūpinti. J. Mačiukevičiaus žodžiais tariant, „[v]at jeigu žmogus tik savim gyvena, tai čia nepilnas žmogus“ (p. 235). Būtent spauda leido jiems vėl pajusti šią pilnatvę – vėl tapti pilnais žmonėmis. Panašų vaidmenį negalią turinčiųjų socialiniuose ratuose suvaidino ir J. Mačiukevičiaus apysaka *Laikrodžiai nesustoja* (1968). J. Jonutyte ir G. Šmitienė aiškina jos išskirtinumą:

Literatūros tekstų apie negalią reta bet kuriuo laikotarpiu, bet ypač netikėta – 1968-ųjų Lietuvoje, kai Sovietų Sąjungoje imituojamas negalios neegzistavimas. Rita Tūtlytė yra pastebėjusi, kad luošieji (paprastai sužeistieji kare) literatūroje pasirodė vadinamuoju socialistinio humanizmo laikotarpiu (7-uoju dešimtmečiu), tačiau simboliška, kad jos aptariamame Mykolo Sluckio romane *Laiptai į dangų* (1963) kurčiasis, nors svarbus siužete, pasirodo tik per kitų pasakojimus – jis yra, bet kartu jo ir nėra. Maža to, romano pabaigoje nusišauna. [...] Luošojo ar kvailio figūra Vytauto Bložės, Marcelijaus Martinaičio – tyliųjų modernistų – buvo atrasta kaip galimybė kalbėti apie nesutampančiuosius su privalomąja teisingo mąstymo linija, ir šiuo atveju negalia liko subendrinta, išplėsta ir tam tikra prasme bekūnė. [...] Tad savo kūniškumu negalia Mačiukevičiaus apysakoje pasirodo palaikoma minimalaus literatūros konteksto. Neįprasta ji buvo ir skaitytojams, tačiau knygos tiražas greitai dingo (p. 248–249).

J. Mačiukevičiaus apysaka, viena pirmųjų Lietuvoje ryškiai perteikusi kūno negalią, sulaukė didelio atgarsio tarp negalią turinčiųjų, tiražas buvo pakartotas tris kartus, ji išversta į tris užsienio kalbas. Pats autorius sulaukė daug padėkos laišku, skaitytojų padėkų už kūrinį, padėjusį jiems išverti nebeapakeliamą gyvenimą. Žmonėms, patiems nekuriantiems literatūros ar poezijos, ji tapo išsigelbėjimu kaip skaitytojams. Galiausiai kūryba tiek J. Mačiukevičiui, tiek J. Degutytei padėjo sulaukti profesinio (ir tiesiog žmogiško) pripažinimo iš kolegų – rašytojų, redaktorių (p. 251). Kitaip tariant, literatūra integravo juos į visuomenę, leido peržengti plika akimi nematomas sovietinės visuomenės sienas.

Tiesa, literatūra J. Jonutytės ir G. Šmitienės knygoje nėra vienintelis kelias, padedantis negalią turintiems spręsti nepatogias gyvenimo situacijas. Monografijoje galima atrasti ir svarstymų apie grožio (ir savęs suvokimo kaip gražaus) svarbą, humoro jausmo reikšmę, artimųjų palaikymo svarbą ir kitus svarbius dalykus... Tačiau visi šie dalykai vienaip ar kitaip įsipina į bendrą ir, mano manymu, pagrindinę poetinę (ir autopoetinę) savirealizacijos giją. Taigi *Gyvatės kojos* liudija, jog literatūra yra daugybę skirtingų sluoksnių apimantis, skirtingus žmones suvienijantis fenomenas, padedantis išvysti tiek kito, tiek ir savo gyvatės kojas. Ši monografija socialines jungtis ir toleranciją (arba gebėjimą priimti kitą) laiko esminėmis literatūros ypatybėmis ir drauge, savo pavyzdžiu, pati tai demonstruoja. Būtent šiuo aspektu ją laikau nepaprastai vertingu indėliu į lietuviškosios filosofijos ir literatūros studijų lobyną.

LITERATŪRA

- Althusser Louis 1971. "Ideology and Ideological State Apparatuses", in: *Lenin and Philosophy and Other Essays*, translated by Ben Brewster, New York, London: Monthly Review Press, p. 127–186.
- Butler Judith 2017. *Vargas dėl lyties: feminizmas ir tapatybės subversija*, iš anglų k. vertė Rima Bertavičiūtė, Vilnius: Kitos knygos.
- Foucault Michel 1998. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*, iš prancūzų k. vertė Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos.
- Foucault Michel 1999. *Seksualumo istorija*, iš prancūzų k. vertė Nijolė Kašelionienė, Renata Padalevičiūtė, Vilnius: Vaga.